

DISCUSSIONOTITIE MET BETREKKING TOT DE TE KIEZEN UITGANGSPUNTEN VOOR HET HERSTEL VAN SLOT SCHAESBERG

Aanleiding

In de loop van de 20ste eeuw is één van de fraaiste renaissancekastelen in Nederland door verwaarlozing, nalatigheid en onwil vrijwel volledig verloren gegaan. Pas aan het eind van die eeuw is er in brede kring meer belangstelling voor het kasteel ontstaan. Dit heeft geleid tot de oprichting van de stichting Slot Schaesberg, die het herstel van het complex nastreeft. Voor de uitvoering heeft de stichting een samenwerkingsovereenkomst met BOEi (Nationale maatschappij tot Behoud en Exploitatie van Industrieel erfgoed) gesloten. Voor het onderzoek van en de advisering met betrekking tot de cultuurhistorische aspecten is een beroep gedaan op BBA (Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis).

De thans voorliggende notitie is complementair ten opzichte van het door buro Lubbers opgestelde gebiedsperspectief landgoed kasteel Schaesberg.¹ Dit gebiedsperspectief is de basis is voor de bestuurlijke en planologische inbedding voor de herbouwplannen van het kasteelrestant.

Voorafgaand aan de definitieve planvorming is door de stichting Slot Schaesberg aan BBA opdracht gegeven voor het opstellen van een bouwhistorische opname van het kasteelrestant. Deze opname vormt de basis op grond waarvan de hiervoor liggende discussienotie is samengesteld.² Bij de discussienota wordt de vraag gesteld op welke wijze de herbouw het best kan gebeuren. Het kasteel stamt in hoofdzaak uit de 16de en de 17de eeuw. Het herenhuis is in deze periode in meerdere fasen tot stand gekomen. De bouwhoeve is in 1650 voltooid en is in de daarop volgende eeuwen op bescheiden schaal aangepast aan de eisen van de tijd. Omdat het herenhuis na het midden van de 18de eeuw niet meer bewoond is geweest, zijn de aanpassingen daar veel geringer geweest.

Het kasteel en de bouwhoeve zijn in het register van beschermde Rijksmonumenten opgenomen. Het herenhuis heeft monumentnummer 23833 in is als volgt omschreven: *KASTEEL SCHAESBERG. Bouwval van het hoofdgebouw, 1571-XVII A, in Maaslandse Renaissance*. De redengevende omschrijving voor de bouwhoeve met monumentnummer 23834 is: *Slothoeve met door knobbelspitsen afgedekte poorttoren en hoektorens, 1650*.

Bestaande situatie

¹ Buro Lubbers, Gebiedsperspectief landgoed kasteel Schaesberg, 26 januari 2010.

² Viersen A. *Kasteel Schaesberg Gemeente Landgraaf* Bouwhistorische opname met waardestelling. Utrecht 2014.

Het historisch waardevolle deel van het kasteelrestant beperkt zich tot het restant van de toren en het aansluitende deel van de zuidvleugel. Verder is gebleken dat het zichtbare historische bouw materiaal vrijwel volledig beperkt blijft tot dit deel van het kasteel. Bij de andere delen is slechts fragmentarisch metselwerk ouder dan 40 jaar in het zicht. Het overgrote deel van het zichtbare geveloppervlak behoort tot de consolidatiewerkzaamheden van veertig jaar geleden. Sinds die consolidatie beperkt de belevingswaarde als ruïne zich tot de eerder genoemde zuidoosthoek van het herenhuis. De andere muren geven in feite niet veel meer aan dan de omvang van het complex. De indertijd opgestelde plannen voorzagen in een gedeeltelijk herbouw, die overigens niet tot uitvoering is gekomen. De vraag kan gesteld worden in hoeverre het herstelde metselwerk bijdraagt aan het beeld van een in verval verkerend gebouw (ruïne) en het de architectonische verschijningsvorm heeft versterkt.³ De cultuurhistorische waarde van het complex ligt dus slechts in beperkte mate bij de authenticiteit van het bouw materiaal. Die waarde ligt thans meer bij het gegeven dat op deze plaats een kasteelcomplex heeft gestaan (geschiedkundige waarde).

Inventarisatie waarden

Bij het vaststellen van de uitgangspunten is uitgegaan van de definitie van de waarden zoals beschreven in de RCE-brochure over het omgaan met kasteelruïnes.⁴

Cultuurhistorische waarden

Historisch

Kasteel Schaesberg heeft een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de regio in de periode van de 14de tot de 18de eeuw. Het vormde de kern van waaruit de ontwikkeling en het beheer van de omgeving werden geregeld. Het kasteel getuigt van de landschappelijke, economische en maatschappelijke ontwikkeling van de streek. De herkenbaarheid en de betekenis van het kasteel zijn in de laatste 200 jaar sterk achteruitgegaan door het verval van het complex en door veranderingen in de omgeving.

Informatieve waarden (Bouwhistorisch/Gebruikshistorisch)

De nog resterende oorspronkelijke bouw massa is vanuit documentair oogpunt van groot belang als voorbeeld van een in fasen tot stand gekomen kasteel met bouwhoeve uit de periode van de 14de tot en met de 17de eeuw. Ook getuigen de resten van de gebruiks- en ontwikkelingsgeschiedenis van het omliggende gebied in de periode 1400-1900. De consolidatiewerkzaamheden uit de vorige eeuw waren bedoeld om die resten te beschermen, maar het is gebleken dat de wijze van uitvoering het nog resterende oorspronkelijke metselwerk heeft aangetast. Zonder maatregelen zal het oorspronkelijke metselwerk in de toekomst nog verder worden aangetast. De herstelwerkzaamheden van de vorige eeuw hebben

³ Daarbij moet rekening worden gehouden met het gegeven dat de herstelde, vlak afgedekte muren bestaan uit een kern van betonsteen met een halfsteens klamp. Bij het herenhuis is al vastgesteld dat die beklamping plaatselijk verloren is gegaan en dat de betonsteen in het zicht is gekomen. Deze muren zullen dus hoe dan ook op termijn ingrijpend hersteld dan wel vervangen moeten worden.

⁴ *Een toekomst voor kasteelruïnes. Handreiking voor de instandhouding van archeologische kasteelterreinen en kasteelruïnes*, Amersfoort 2012.

de omvang van het complex verduidelijkt, maar niet de herkenbaarheid van het functioneren van de diverse bouwdelen.

De belevingswaarde van de ruïne beperkt zich, zoals hiervoor al gesteld, in wezen tot de zuidoosthoek van het herenhuis, aangezien het overige deel van het complex bestaat uit gereconstrueerde, vlak afgewerkte muren.

Architectuur- en kunsthistorische waarden

In zijn intacte toestand was Schaesberg een bijzonder waardevol en gaaf voorbeeld van een in Maaslandse renaissance opgetrokken kasteelcomplex. Echter, de sloop en het voortgaande verval hebben ertoe geleid dat hiervan vrijwel niets meer resteert. De architectuur- en kunsthistorische waarden zijn op dit moment dus gering en vrijwel alleen terug te vinden op foto's en tekeningen. Door een reconstructie kunnen deze waarden weer beter herkenbaar worden gemaakt. De wijze van reconstrueren is echter bepalend hoe deze waarden worden gerevitaliseerd.

Situationele (stedenbouwkundige) en ensemblewaarden.

Het kasteelrestant heeft een hoge situationele (stedenbouwkundige) waarde als ankerpunt van een sterk gewijzigde omgeving. De reconstructiemethodiek heeft weinig invloed op de versterking van de situationele waarden. De wijze waarop het terrein wordt heringericht, is in dit verband van veel groter belang.

Bij de twee onderstaande waarden moet in acht worden genomen dat het geen “zelfstandige waarden” zijn, maar criteria die één van de vorige drie waarden versterken. Met andere woorden iets dat gaaf en herkenbaar is, hoeft niet waardevol te zijn.

Gaafheid en herkenbaarheid

Ten aanzien van de gaafheid en herkenbaarheid kan worden vastgesteld dat door het verval en de sloop in de laatste twee eeuwen de resten allesbehalve gaaf zijn. Om verder verval tegen te gaan en de herkenbaarheid te verhogen, heeft men in de jaren zeventig van de vorige eeuw een deel van de fundering verhoogd tot boven het maaiveld. Tevens is in die periode de gracht uitgegraven. Hierdoor is slechts een beter beeld gekregen van de omvang van het complex, zonder het begrip te versterken van het functioneren van het kasteel en de architectonische kwaliteiten ervan.

Zeldzaamheid

Gezien de geringe hoeveelheid behouden authentiek materiaal kan niet worden gesproken van een hoge zeldzaamheid van het complex in zijn huidige vorm. De rond 1900 nog aanwezige verschijningsvorm van het complex heeft echter een hoge zeldzaamheidswaarde, als voorbeeld van een renaissancekasteel.

De plannen

Uitgangspunten (vanuit cultuurhistorisch perspectief) voor herstel:

1. Primair uitgangspunt voor de reconstructie van het complex is dat de thans nog aanwezige muurresten, funderingen etcetera van vóór de herstelwerkzaamheden in de jaren zeventig van de 20ste eeuw behouden zullen blijven, tenzij er zwaarwegende technische bezwaren zijn die dit in de weg staan.
2. Het versterken van de hiervoor behandelde waarden.
3. De te kiezen reconstructiemethode dient de bestaande waarden op een integere en ethisch juiste wijze te versterken.

Herenhuis

Vanuit monumentaal oogpunt is het complex in de eerste plaats van belang geweest als een voorbeeld van een renaissancekasteel. Dat is ook de verschijningsvorm zoals wij die kennen uit de laatste fase van zijn bestaan als gebouw (eind 19de eeuw). Dat is tevens de fase waarvan het meeste bekend is. Het ligt daarom voor de hand om die fase als uitgangspunt voor de geplande herbouw te nemen. Na het midden van de 18de eeuw is het huis niet meer bewoond geweest en er zijn geen bouwfasen aan te wijzen van na 1700.

Een probleem bij deze benadering is dat het herenhuis tot stand is gekomen in meerdere bouwfasen, die een historische gelaagdheid vertegenwoordigen. Bij complete herbouw van een historisch gegroeide situatie ontstaat een anachronisme. De gereconstrueerde bouwnaden worden in één keer opgetrokken terwijl ze juist op een fasering duiden. Hier ontstaat een spanningsveld voor de huidige herbouwplannen, die in wezen uitgaan van één concept. De herbouw zal zich weliswaar voltrekken in 25 jaar, maar de uitgangspunten zullen niet wijzigen. Dit in tegenstelling tot de 16de- en 17de-eeuwse bouwfasen van het kasteel, waar bij elke bouwphase de laatste mode werd gevolgd met een zich wijzigend eisenpakket en waardoor een samengesteld kasteel is ontstaan. Daartegenover staat dat de bouwnaden van de herbouw wel de grens van de verschillende (gereconstrueerde) bouwfasen aangeven.

Dit overwegende zou het probleem in theorie kunnen worden ondervangen door de herbouw in dezelfde volgorde uit te voeren als de bouw eeuwen geleden. Dit zal echter niet alles oplossen. Een voorbeeld vormt de zuidgevel van de westvleugel, waar men in de 17de eeuw een deel van de gevel heeft afgebroken om een uitbreiding te kunnen realiseren. Dit had tot gevolg dat midden in de gevel een zeer herkenbare bouwnaad is ontstaan. In theorie zou dan eerst de “16de-eeuwse” vleugel gebouwd moeten worden, om deze in een volgende fase weer deels af te breken.

Een derde mogelijkheid is om een “moderne” oplossing te kiezen om bouwnaden op een ethisch verantwoorde en voor de bezoeker herkenbare wijze vorm te geven. De te kiezen vormgeving mag dan echter niet een te hoog abstractieniveau bezitten.

De overweging is dus of er voor een zorgvuldige reconstructie van bouwnaden moet worden gekozen of voor een “moderne” optie met een nieuwe vormgeving. De eerste benadering is bijvoorbeeld bij het herstel van kasteel Doorwerth na de oorlog toegepast. De andere benadering heeft tevens iets dualistisch, omdat het strijdig is met de reconstructiegedachte om een ‘toevoeging’ modern vorm te geven.

Samengevat gaat het om de opties:

1. Reconstructie van bouwsporen als bouwspoor, conform de reconstructie van de bouwdelen.
2. Reconstructie in de volgorde van de bouw, waarbij bij volgende fasen steeds een deel van het vorige zal worden geamoveerd.
3. Moderne vormgeving van de bouwnaden tussen de bouwfasen.

De hiervoor beschreven afwegingen zijn voor het gehele exterieur van toepassing en zullen ook bij het interieur voorkomen.

Bouwhoeve

In tegenstelling tot het herenhuis kan er bij de bouwhoeve wel worden gesproken van bouw in één fase (1650). Echter, in tegenstelling tot het herenhuis heeft de bouwhoeve steeds aanpassingen ondergaan om aan de veranderende gebruikseisen te kunnen voldoen. Er is sprake van continu gebruik van 1650 tot circa 1965, waarbij elke periode zijn sporen heeft nagelaten. Er zal dus een afweging gemaakt moeten worden of de toestand van 1650 zo zuiver mogelijk wordt nagestreefd, dan wel de eindtoestand, waarbij elke wijziging wordt gerespecteerd. Een derde optie is om een selectie van de te respecteren wijzigingen te maken, waarbij alleen de meest relevante aanpassingen worden gerespecteerd.⁵

Bij de bouwhoeve zijn er dus eveneens drie opties:

1. Een zuivere reconstructie van de toestand van 1650. Dit kan wat betreft het exterieur met een grote mate van betrouwbaarheid geschieden. Het interieur zal lastiger te doen zijn, aangezien hierover minder bekend is. Over het 17de-eeuwse boerenbedrijf bij bouwhoeven is relatief weinig bekend ten aanzien van de bedrijfsvoering en de omvang ervan. Wellicht kan archiefonderzoek hierover meer duidelijkheid verschaffen. Tevens bieden de gevels aanwijzingen ten aanzien van het gebruik van de achterliggende ruimten.
2. Herstel naar de toestand van kort voor de sloop. Dat is inhoudelijk het eenvoudigst uit te voeren. Daarbij zullen dan ook de moderne aanpassingen moeten worden hersteld, evenals de lage stalvleugel aan de zijde van het kasteel.
3. Herstel van de situatie aan het eind van het traditionele bedrijf. De overgang van traditioneel naar gemechaniseerd bedrijf ligt kort na de Tweede Wereldoorlog. Deze optie betekent eveneens het herstel van de stalvleugel, aangezien die nog uit de periode van rond 1900 stamt.

Ad 1. Bij reconstructie naar de 17de-eeuwse toestand zal het zeer goed mogelijk zijn om het exterieur in zijn oorspronkelijke vorm te herstellen. Discussiepunten zullen er zijn ten aanzien van de brug, die met de huidige kennis niet volledig betrouwbaar te herstellen is, en de scheiding tussen bouwhoeve en herenhuis, die ook een aantal onzekerheden bevat.

Wanneer bij de brug puristisch wordt teruggegrepen op de situatie van 1650 zou er een houten ophaalbrug moeten komen, wanneer de ontwikkelingsfasen worden

⁵ Hierbij moet dan rekening worden gehouden met het gegeven dat wij niet alle wijzigingen kennen en wij ook niet alle sporen volledig begrijpen, waardoor een reconstructie bevreemdend over kan komen.

gerespecteerd zou er een volledig stenen brug moeten komen. Een consequentie van de puristische benadering is verder dat de ramen ten westen van de poort niet terug mogen komen, hetgeen wel kan als voor de volledig stenen brug wordt gekozen.

Het eindresultaat zal - indien het goed gaat - een goed beeld kunnen geven van een 17de-eeuwse bouwhoeve. Schaesberg kan zich daarmee onderscheiden van andere bouwhoeven, die doorgaans een beeld geven van de ontwikkeling door de eeuwen heen.

- Ad 2. Reconstructie van de laatst bekende toestand (circa 1965) is aan de hand van de bewaard gebleven gegevens zeer goed mogelijk. Er zullen dan wel sporen moeten worden gereconstrueerd die esthetisch wellicht minder wenselijk zijn, zoals betonbalken.
- Ad 3. Het leggen van de grens bij het einde van het traditionele bedrijf is een tussenvorm. Door het selectief reconstrueren van de latere bouwfasen is het mogelijk om visueel onaantrekkelijk reconstructies, zoals betonbalken, achterwege te laten. Ook worden acties voorkomen die enigszins bevreemdend kunnen werken, zoals het reconstrueren van dichtgemetselde deeldeuren. Het is niet wenselijk om de keuzes omtrent de verschillende onderdelen ad hoc te nemen. Voor een juiste behandeling van de waarden is het essentieel goede criteria vast te stellen om te kunnen selecteren welke onderdelen wel en welke niet te reconstrueren zijn. Hierbij kan gedacht worden aan het uitgangspunt dat alleen de voor de ontwikkeling van het traditionele boerenbedrijf van belang zijnde wijzigingen worden gereconstrueerd. Daarvoor zullen dan wel heldere criteria moeten worden opgesteld.
- Ad 2/3. Herstel van de smalle stalvleugel aan de zijde van het herenhuis verstoort het algemene beeld van het kasteelcomplex, waar de bouwhoeve aan de zijde van het herenhuis altijd onbebouwd was, zodat er vanuit het herenhuis altijd zicht op de bouwhoeve kon zijn.

Het bovenstaande geeft een overzicht van wat volgens ons mogelijk zou zijn. Behalve de hierboven beschreven benadering zou ook nog de door Mulder vastgelegde situatie als uitgangspunt kunnen worden genomen, met als argument dat het de oudst bekende toestand is waarover wij bouwhistorisch goed zijn geïnformeerd. Dit ondervangt ook het “probleem” van de lage stalvleugel aan de zijde van het herenhuis. Het is bij deze variant nog steeds zo dat de herbouw van de brug - zuiver genomen - volledig in steen moet worden uitgevoerd. De herbouw met houten brug is in feite alleen mogelijk bij optie 1, als de herbouw van rond 1650 heel zuiver wordt aangehouden. Alle bruggen naar bouwhoeves - voor zover wij weten - zijn inmiddels vervangen door een stenen exemplaar. In dat perspectief kan het vanuit educatief oogpunt wenselijk zijn om eens een brug in zijn oorspronkelijke vorm te aanschouwen (en als studieobject van hoe een dergelijke brug echt werkt).

CONCLUSIE n.a.v. overleg met de R.C.E.

Op 16 december zijn de hiervoor opgesomde afwegingen op het kantoor van de RCE in Amersfoort besproken met mevrouw drs. M. Bers (regioconsulent van de RCE) en dr. ir. D.B. M. Hermans (specialist kastelen van de RCE). De conclusie is dat het behoud van de fysieke waarden (de nog aanwezige muurresten) bij alle voorgestelde varianten gewaarborgd is. Ten aanzien van de immateriële waarden (architectuur, geschiedenis en beleving etc.) is het van belang dat de keuze evenwichtig is. De tijdsperiode van rond 1650 zal in dit opzicht het meest evenwichtig zijn, aangezien bij een latere tijdperiode het herenhuis reeds in verval verkeerd en er dan sprake zou zijn van een anachronisme indien het herenhuis in een niet ruïneuze staat zou worden hersteld. De keuze van het midden van de 17de eeuw biedt tevens de mogelijkheid om aan een publiek naar beste vermogen het functioneren van en de verschijningsvorm van een 16/17de-eeuws kasteel te tonen, hetgeen niet mogelijk is bij bestaande monumenten, zonder de historische gelaagdheid van die gebouwen aan te tasten. Het herstel zal gefaseerd worden uitgevoerd, waarbij de deelplannen steeds een onderdeel van het totale plan uitmaken. Dit heeft ook betrekking op de interieurafwerking van zowel het herenhuis, als wel van de bouwhoeve. Bij de herbouw zal behalve voor het fysieke herstel (het bouwkundige en architectuurhistorische deel) van het kasteel ook grote aandacht zijn voor de gebruiksgeschiedenis van het complex en in het bijzonder die van de periode rond 1650. Getracht zal worden een zo volledig mogelijk beeld te geven van het leven, wonen en werken in de 17de eeuw van de diverse sociale klassen, die in die periode in een dergelijk complex huisden. Hiermee kan Schaesberg zich in cultuurhistorisch opzichte van andere kastelen onderscheiden en zal het de cultuurhistorie van het Limburgse “kastelenlandschap” versterken en verrijken.

Het ontwerp van de bebouwing zal worden gebaseerd op de nog aanwezige resten en bewaard gebleven documentatie. Deze informatie zal waar nodig worden aangevuld met archeologisch en (bouw)historisch onderzoek.

Met behulp van archeologisch onderzoek conform de wetenschappelijke standaarden, zal een zo compleet mogelijk beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van het kasteel worden geschetst. Hierbij is het uitgangspunt dat behoud in situ ondergeschikt is aan de noodzaak kennis te verwerven ten behoeve van de herbouw en de presentatie van de kasteelontwikkeling.

Voorafgaand en tijdens de uitvoering van de werkzaamheden zal telkens bij elk te herbouwen bouwdeel zullen alle nog beschikbare bouwkundige en historische bronnen worden geraadpleegd.

Waar de primaire informatie (de bouwkundige restanten, documentatie en de archeologische informatie) aangevuld met secundaire informatie (archieffgegevens) niet afdoende zal zijn, wordt teruggegrepen op vergelijkende voorbeelden.

Bij elke uitvoeringsfase zullen de herstelwerkzaamheden en de te maken keuzes steeds worden uitgegaan van het totaalconcept. Het beoogde “17de-eeuwse” eindresultaat is daarbij steeds leidend voor de keuzes.

Aryan Klein (Stichting Slot Schaesberg)

Ron Spaan (BOEi)

André Viersen (BBA)

27 maart 2015